

לשונות השיתוף: מינוח ומהות בתולדות הקיבוץ*

מברצלב לבית אלפא

ב"ספר העלייה השלישית" תיאר יהודה יערי את מקורו של המונח "קיבוץ" כשם כוללני להתארגנות שיתופית. חברי "השומר הצעיר", שישבו באותה עת במחנה סוללי הכביש חיפה-ג'דה, חיפשו שם שיבדיל בין קבוצתם לבין קבוצות שיתופיות אחרות. מסיבות שונות, השמות הקיימים – קבוצה, חבורה, פלוגה, גדוד – לא נראו להם. הם אימצו לעצמם את השם "קיבוץ", לפי הצעת חבר שחזר באותה עת מביקור אצל חסידי ברצלב בירושלים. אחרי תיאור נלהב של אורח חייהם של החסידים, הוא הציע לקרוא לקבוצה על שם ההתכנסות השנתית שלהם: "הקיבוץ". לפי דבריו של יערי: "שמעו אנשינו את דברי החבר, קיימו וקיבלו עליהם לקרוא למננו מכאן ואילך בשם 'קיבוץ השומר הצעיר'. וראה זה פלא: לא עברו ימים מועטים, עד שכל החבורות, הגדודים, הפלוגות והקבוצות הגדולות שינו שמם וקראו לעצמם בשם קיבוץ."¹

יערי הוסיף לתיאור זה מוסר השכל: "יש המשכיות בחיי ישראל, שפעמים פועלת פעולתה בלא יודעין." בעקבותיו השתמש גם מוקי צור באירוע זה כדי להדגיש את המשכיותה של תרבות ישראל והשפעתה על אנשי העליות השנייה והשלישית, והביא את עדותו של יערי כלשונה בספרו "ללא כתונת פסים"².

מן הדין להתייחס לסיפורו של יערי, שסופר כחמישים שנה לאחר האירוע עצמו, במידת החשדנות שכל עדות בעל-פה ראויה לה. ואמנם, ברור מאליו כי יש בו הגזמה מפליגה. אך עיון שטחי ביותר בעיתונות של התנועה הקיבוצית

* תודתי לרפאל פרנקל, לאלי אברהמי וליהודה רימר שקראו טיוטה של המאמר והעירו הערות מועילות, וכן למנחם ניב שסייע בבדיקת העיתונות. אני חב שלמי תודה מיוחדים לפרופסור ישראל קולת על ביקורתו הקונסטרוקטיבית, ולסטנלי מרון, שהסב את תשומת לבי לכמה אזכורים מוקדמים של המלה "קיבוץ". האחריות על הנוסח המתוקן, כולה עלי, כמובן.

1. ספר העלייה השלישית (בעריכת יהודה ארוז), תל אביב 1964 (להלן: ספר העלייה השלישית), עמ' 889-890.

2. מוקי צור, ללא כתונת פסים, תל אביב 1976, עמ' 101-102.

בשנות ה-20 יוכיח, כי השימוש במגוון שמות רחב כדי לתאר התארגנויות שיתופיות היה מקובל עוד שנים רבות אחרי "הפלא" של יערי.³ ואולם, ניתן לפרש את דבריו פירוש צנוע יותר: כעדות לא לשימוש הבלעדי במלה "קיבוץ" בהקשרה השיתופי, אלא לשימושה הראשון בפי חברי השומר הצעיר. במאמר זה ייבחנו טיעונו של יערי על רקע התפתחות המונחים שנועדו לתאר התארגנויות שיתופיות בתנועת הפועלים, החל מניסיונות השיתוף הספורדיים בעלייה הראשונה ועד ימינו אנו. במסגרת זו יתברר, כי פרשת אנשי השומר הצעיר הייתה רק שלב אחד בתהליך סמנטי ארוך ומורכב. תיאורו של תהליך זה יכול לזרוק אור על מגמות היסטוריות ורעיוניות שמעבר לתחום המצומצם של הסמנטיקה. אך היות שהדיון יתמקד במינוח, מן הדין לפתוח בהגדרת המונחים שנעסק בהם.

הגדרות⁴

המלה "קיבוץ" מופיעה בספרות ובעיתונות של תנועת הפועלים בארץ בכמה משמעויות:

3. הרי דוגמאות אחדות מני עשרות:
  - א. חבורת העמק (על סניפיה), שהתקיימה מ-1921 ועד הצטרפותה לקיבוץ עין חרוד ב-1923. הנרי ניר, הקיבוץ והחברה 1923-1933, ירושלים תשמ"ד (להלן: ניר), עמ' 56-58.
  - ב. גדוד העבודה, על פלוגותיו, שינה את המינוח הזה במשך כל שנות קיומו, מ-1920 עד 1929. מחיינו (עיתון גדוד העבודה שעל שם יוסף טרומפלדור [מהדורה חדשה], תל אביב ותל יוסף תשל"א (להלן: מחיינו), גיליון א', כ"ג בתמוז תרפ"א, כרך א', עמ' 6-10; שם, גיליון 94 (האחרון שיצא לאור), אב תרפ"ט, כרך ג', עמ' 629, 637.
  - ג. ב"ספירות הקבוצות" משנת תרפ"ט מופיעות הכותרות: המשקים הקבוצתיים, הקבוצות המתוכננות להתיישבות קיבוצית, חבורות העבודה במושבות, פלוגות הקיבוצים הארציים. הקבוצה, מאסף לענייני הקבוצה וחייה (בעריכת ברל כצנלסון), תל אביב תרפ"ה (להלן: הקבוצה), עמ' 154-156.
4. הגדרות אלה הינן שלי. לעתים מופיעות במילונים בני התקופה הנדונה הגדרות ההולמות באופן חלקי את ההוראות השונות של המונחים הנזכרים במאמר זה. אך דרכם של מילונים היא לפגר במידה ניכרת אחרי התמורות בדפוסי השפה המדוברת. בנושא שלנו, תכונה זו מודגמת היטב, אף במידה הגובלת ברשלנות. לדוגמה:
  - א. גרובסקי (גור), מילון השפה העברית, תל אביב 1927, אינו מתייחס כלל ל"קבוצה" או ל"קיבוץ" במשמעות השיתופית. במילון החדש (תל אביב 1936) מופיעות משמעויות שיתופיות חלקיות בלבד ("קיבוץ" רק במשמעות היחידתית); והגדרות אלה מועתקות גם במהדורת 1957.
  - ב. בכל המהדורות של המילון החדש של אבן שושן (לרבות האחרונה, ירושלים 1977), חסרה ההוראה הכוללנית, ומצוינות תכונות החלות רק על "הקיבוץ הגדול והגדול" של הקיבוץ המאוחד. היות שהמשמעות הכוללנית הינה הרווחת ביותר כיום, אין ספק שיש כאן מחذل לקסיקוגרפי חמור.

1. במשמעות המקובלת היום: כל הגוונים של ההתיישבות המבוססים על שיתוף ביצור ובצריכה. להלן: ההוראה הכוללנית.
  2. במשמעות של התארגנות מספר קבוצות שיתופיות, לדוגמה: קיבוץ עין חרוד, הקיבוץ הארצי של השומר הצעיר. להלן: ההוראה המקיפה.
  3. יישוב שיתופי השואף לגידול מירבי, שכללתו מבוססת (או עתידה להתבסס) על שילוב של חקלאות, מלאכה ותעשייה. לדוגמה: קיבוצי הקיבוץ המאוחד לעומת הקבוצות של חבר הקבוצות. להלן: ההוראה ההתיישבותית.
  4. קבוצת עובדים המבוססת על שיתוף ביצור ובצריכה, אך שלא תמיד בהכרח הגיעה להתיישבות קבועה. לדוגמה: קיבוץ עלייה, קיבוץ א' של השומר הצעיר. להלן: ההוראה היחידתית.
  5. קבוצת אנשים, ציבור, קהל. משמעות זו, שאינה קשורה כלל לחיי שיתוף, מופיעה גם בספרות תנועת הפועלים ותיקרא להלן: ההוראה הסתמית. המלה "קבוצה" מופיעה בכמה משמעויות:
    1. במשמעות של "קיבוץ" בימינו (הוראה 1 לעיל): להלן: ההוראה הכוללנית.
    2. יישוב שיתופי המבוסס על חקלאות בלבד (או בעיקר). לדוגמה: דגניה, אם הקבוצות; קבוצות חבר הקבוצות, לעומת קיבוצי הקיבוץ המאוחד. להלן: ההוראה ההתיישבותית.
    3. חבורת אנשים העובדים עבודה משותפת. לדוגמה: קבוצת הכשרה, קבוצת כיבוש. להלן: ההוראה היחידתית.
    4. חבורת אנשים, קהל, חברה; ללא קשר חברתי לחיי שיתוף. להלן: ההוראה הסתמית.
- בניתוח ההיסטורי של התפתחות השימוש במונחים אלה, נתייחס גם לשלוש מלים נוספות הקשורות לפעילות שיתופית של מספר אנשים: "קומונה", "קולקטיב" ו"חבורה".

מקורות

היהודים שהגיעו לארץ ישראל בעליות הציוניות לא יצרו שפה עברית חדשה יש מאין. הם ניצלו דפוסים לשוניים קיימים והתאימו אותם לצרכים המיוחדים של זמנם ותרבתם. על כן יש חשיבות ל"טרומ־היסטוריה" של המונחים שינתחו כאן. חלוצי העלייה השנייה והשלישית – שבתקופתם התגבשו דפוסי השיתוף הייחודיים של תנועת הפועלים – למדו עברית בחדר ובישיבה, או מפי מורים בקיאים ברזי השפה העברית, מהמקרא ועד לספרות ההשכלה. ידיעותיהם וצורת דיבורם היוו רקע ונקודת מוצא להתפתחויות מאוחרות יותר.

המלה "קיבוץ" מופיעה פעמים מספר במקרא, אך רק באזכור אחד ניתן

לפרשה כ"קבוצת אנשים"⁵. אזכורה הברור הראשון במשמעות זו היה במאה ה"ג: בתקנות הקהילת קנדיאה שבכרתים, "קיבוץ" היה, כנראה, אספה כללית של הקהילה.⁶ בספרות ימי הביניים המלה מופיעה לא מעט במשמעות של "קהל", "ציבור".⁷ במאה התשע-עשרה התווספו הוראות ספציפיות יותר: קבוצה של תלמידי ישיבה שלמדו יחד ללא עזרת מורה נקראו "קיבוצים";⁸ חסידי ברצלוב קראו בשם זה לכינוסים התקופתיים של העדה החסידית; ואילו המתנגדים כינו את ישיבות הזרם הקיצוני ב"תנועת המוסר" בשם "קיבוצים".⁹ מכאן עולה, כי כאשר חיפשו אנשי העלייה הראשונה שמות עבור התארגנויותיהם השיתופיות, הייתה המלה "קיבוץ" זמינה ומובנת להם במשמעותה הסתמית (קהל, ציבור), ואולי גם בהוראות המצומצמות יותר. אין תימה אפוא, שבתקופה זו מופיעים שמות כגון "קיבוץ אחים" וביטויים כגון "עבודת הקיבוץ" במשמעות של "עבודה של קבוצת אנשים"; ביטויים אלה צמחו באורח טבעי מהמשמעות השורשית של המלה.¹⁰ ואולם, דומה כי יש גוזמה מסוימת בהערכתו של משה ברסלבסקי, כי "לפעמים יש בטרמינולוגיה של אותה תקופה כדי להתמיה אותנו מבחינת דימויה לזו שלנו היום."¹¹ שכן המונח "קיבוץ" היה אך אחד מבין כמה מונחים ששימשו כינויים לגופים שיתופיים: "חבורת פועלים", "עדה", "אגודת אחים", "מושבה", "אגודת שבת אחים", ואף "קומונה"; וזאת מלבד גופים שיתופיים בעלי שמות ספרותיים או תיאוריים, כגון "אחוזה ועבודה" או "שיבת החרש והמסגר".¹²

לסיכום, כפי שניסיונות השיתוף בתקופת העלייה הראשונה היו ספורדיים וקצרי חיים, גם מינוחם היה מגוון ובלתי מגובש. המונחים "קיבוץ" ו"קומונה",

5. ישעיהו כ"ז, ג'. ראה אליעזר בן יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים 1950, עמ' 5676.
6. תקנות קנדיאה וזכרונותיה, בעריכת א.ש. חרטום ומ.ד.א. קאסטו, כרך א', ירושלים תש"ג, עמ' 4, 12. (פרופסור צבי אנקורי הסב את תשומת לבי לאזכור זה.)
7. עיין ערך "קיבוץ": מילון בן יהודה; מילון אבן שושן.
8. מילון אבן שושן. במקור אחר נאמר כי "קיבוץ" היה שם של "יחידה [כנראה יחידה לימודית - ה.נ.] בישיבות המוסר." Israel Levitats, *The Jewish Community in Russia, 1844-1917*, Jerusalem 1981, p. 210
9. מאיר אוריין בספרו, במעגלות החסידות (ירושלים תשל"ט, עמ' 57), עומד על הקשר למינוח של תנועת הפועלים. אין המתבר מצטט מקורות או תאריכים, אך מניסוח דבריו ("דעת אומרת [...] [ש]קם אחד מהחבורה [...] והציע את השם") עולה שהיו לו מקורות מידע עצמיים, ולא ידע על עדותו של יהודה יערי. על ישיבות המוסר, ראה מ.א. שולוואס, "התורה ולימודה בפולין וליטא", בית ישראל בפולין (בעריכת ישראל היילפרין), ירושלים תשי"ד, כרך ב', עמ' 31.
10. משה ברסלבסקי, פועלים וארגוניהם בעלייה הראשונה, תל אביב 1961, עמ' 63, 201. הוא מרכז את אזכורי ה"קיבוץ" בתקופה זו.
11. שם, עמ' 63.
12. שם, עמ' 26, 60, 61, 62; קדיש לזו, אבני דרך, תל אביב 1965, עמ' 29, 34, 35, 41-43.

שהיו קשורים קשר הדוק להתפתחות החברה הקיבוצית בתקופה מאוחרת יותר, היו אך שניים מבין השמות המגוונים שהופיעו בתקופה זו, וטרם נוצרה אז מסורת סמנטית אחידה ומקובלת. כשם שלא הייתה המשכיות חברתית ורעיונית בין פועלי העלייה הראשונה והשנייה, כך לא הייתה התפתחות רצופה של המינוח השיתופי.¹³

העלייה השנייה

הקבוצה

קומונות פועלים היו בארץ ישראל כמעט מראשית העלייה השנייה. שרה-חיה חנקין מספרת על הראשונה שבהן, שהתקיימה ברחובות לתקופה קצרה ב-1904. התארגנויות דומות היו גם במשך כל תקופת העלייה השנייה. על אף ההבדלים במספר החברים, משך קיום הקבוצה ועוד, הייתה להן תכונה אחת משותפת: שיתוף בענייני צריכה, וכולן נקראו "קומונה".¹⁴

קולקטיב היה שמה של ההתארגנות השיתופית בעבודה – הראשונה מסוגה בתולדות תנועת הפועלים – שהתקיימה בשנת 1908/9 בסג'רה. ככל הידוע לי, השם הזה היה חד-פעמי. מ-1909 ואילך החלו להתגבש במסגרת תנועת הפועלים קבוצות שמירה ועבודה, שנקראו קבוצות. עם גיבושה של דגניה א' כיישוב קבע, החלו להבחין בין קבוצות ארעיות שהורכבו לצורך מסוים (קבוצות כיבוש, שמירה, קבוצות ירקנים וכדומה) לבין קבוצות קבועות כגון דגניה. באביב 1912 דיבר ישראל בלון, ממייסדי דגניה, על "הקבוצות הנוודות" לעומת "הקבוצות הקולוניזציוניות" או ה"יישוביות".¹⁵ במאמר הראשון שניתח את הקבוצה ותפקידיה בהתיישבות הבחין יצחק בן צבי בין שלושה טיפוסים קבוצות: "אגודות-ההספקה, המנהלות בשותפות את המשק הצרכני; [...] קבוצות, המקבלות עבודות בשותפות; [...] הקבוצות המתנחלות על הקרקע בשותפות באופן חופשי."¹⁶

במרוצת העלייה השנייה קיבלה המלה "קבוצה" משמעות שיתופית ברורה בתנועת הפועלים, הן בהוראה ההתיישבותית (בשלב זה, כמוכן, ביחס לדגניה

13. ההוכחה ברורה לכך היא בעבודה, שהמלה המרכזית לציון גופים שיתופיים בתקופת העלייה השנייה – קבוצה – לא נמצאה בשימוש במשמעות זו במשך כל תקופת העלייה הראשונה.

14. הנרי ניר, "איש ודגניה לו", קתדרה, 29 (תשמ"ד), עמ' 68, והערות 15–16.

15. "במועצת פועלי הגליל החקלאית", האחדות, שנה שלישית, גיליון 28 (י"ב באייר תרע"ב), עמ' 14.

16. "שאלות ההתיישבות השיתופית" (חלק ב'), האחדות, שנה שנייה, גיליון 36 (י"ח בתמוז תרע"א), עמ' 6.

בלבד) והן בהוראה היחידתית.¹⁷ לצדן מתפתחת גם המשמעות הכוללנית. התהליך מודגם היטב באיגרותיו של ברל כצנלסון. ב־1910 וב־1911 כתב כצנלסון על הקבוצות הארעיות באוס־גי'וני כעל "קואופרציה של פועלים, [...] חבורה של פועלים – ארטיל." עוד ב־1911 כתב על "קבוצה" במרכאות – משמע, שהמלה כבר הייתה שגורה כפי חבריו בארץ, אך זרה (במשמעות זו) לאחיו חיים ששהה ברוסיה.¹⁸ מכל מקום, בראשית שנת 1913 היה המונח "קבוצה" כבר מקובל בהוראה הכוללנית; ולראיה – ועידת "הסתדרות פועלי יהודה" (חנוכה תרע"ג) החליטה על "סידור קבוצות פועלים קבלניות", כלומר היא התייחסה לקבוצה כלתופעה ידועה ומוכרת בציבור הפועלים.¹⁹ לקראת סוף העלייה השנייה השתמש ברל במונח במשמעות דומה כשכתב על "עבודה עצמית בדרך של קבוצות ומושבי עובדים", וכן על "סידור קבוצות קבועות וארעיות."²⁰

הקיבוץ

מתברר אפוא כי המונח "קבוצה" היה בשימוש בכל אחת מהוראותיו השיתופיות – היחידתית, ההתיישבותית והכוללנית – עוד בסוף תקופת העלייה השנייה. לא כן המלה "קיבוץ". היא אמנם הופיעה כמה פעמים בעיתונות הפועלים בתקופה זו, אך השימוש בה, אפילו בהקשר של התיישבות שיתופית וכדומה, עדיין

17. אין צורך להרבות בדוגמאות כדי להוכיח שדגניה נקראה "קבוצה" הן כפי חברה והן על ידי אנשים מחוצה לה. באשר להוראה היחידתית: בסוף 1912 (חנוכה תרע"ג) כתב ברל כצנלסון על "קבוצות פלחה [...] קבוצות פועלים לעבוד ירקות", כאילו המונח מובן מאליו. ראה איגרות ברל כצנלסון, תר"ס–תרע"ד (1900–1914) (בעריכת יהודה שרת), תל אביב 1961 (להלן: ברל, איגרות, 1914–1900), עמ' 423. ב־1914 נוסדה קבוצת אחווה, ארגון שהקים כמה קבוצות שיתופיות; לו נוסד ארגון זה בתקופה מאוחרת יותר, הוא היה נקרא "קיבוץ" או "חבורה". העובדה שהוא נקרא "קבוצה" מוכיחה כי השימוש הטכני במלה זו עבור יחידה שיתופית כלשהי כבר היה שגור כפי אנשי תנועת הפועלים. ראה ספר העלייה השנייה (בעריכת ברכה חבס), תל אביב 1947, עמ' 266–269. אלה, כמובן, רק שתי דוגמאות מני רבות. השווה, למשל, הפועל הצעיר, שנה ז', גיליון 2 (25 בספטמבר 1912), עמ' 4 ("קבוצת בן־שמך"); שנה ז', גיליון 3 (31 באוקטובר 1913), עמ' 16 ("קבוצת כיבוש וקבוצות קבועות"); שנה ז', גיליון 9 (11 בדצמבר 1913), עמ' 19 ("קבוצת הקטיף").

18. ברל, איגרות, 1914–1900, עמ' 144, 206, 211; ברוך בן אברם ("התגבשותה של האידיאולוגיה הקבוצתית", שורשים, ג', [1982], עמ' 37) טוען בצדק כי קטעים אלה מעידים על התגבשות המושג "קבוצה" בתנועת הפועלים. הוא מביא דוגמה למונח במשמעותו המלאה רק מ־1921; ואילו אני גורס תהליך הרבה יותר מהיר, על פי המובאות שבגוף המאמר, ואלה המצוטטות בהערה 17 לעיל.

19. בעבודה, קונטרס חברים, הוצאת הסתדרות הפועלים החקלאיים, יפו תרע"ח (להלן: בעבודה), עמ' 116.

20. ברל, איגרות, 1914–1900, עמ' 576, 612.

סתמי.²¹ (בדיון על שיטת הקואופרציה של אופנהיימר, מדובר ב"קיבוץ של אנשים"; וברל מדבר על "התחרויות קיבוציות והסתדרותיות").²² אין בתקופה זו כל דוגמה לשימוש במונח "קיבוץ" באחד המובנים השיתופיים של המלה.

העלייה השלישית

הקבוצה

מלחמת העולם הראשונה הייתה תקופה קשה עבור הקבוצות, אך בעקבותיה גבר הביטחון העצמי של דגניה, שעמדה עמידה איתנה במבחני הזמן. גם הרחבת ההתיישבות הקבוצתית בשלהי המלחמה ואחריה חיזקה את מעמדה של הקבוצה כצורה חברתית קבועה. במקביל, מרבית העולים החדשים התארגנו בקבוצות שיתופיות, ובמקרי רבים נשאו חבריהן עיניהם להתיישבות שיתופית.

תהליכים אלה באו לידי ביטוי גם בלשון. במשך כל התקופה מופיעה המלה "קבוצה" בכל מובניה. יש עשרות דוגמאות לשימוש במלה במשמעותה הכוללת לנית בעיתונות של תנועת הפועלים בת הזמן. כאן יצוין רק כי הפרק בד"ח של משלחת "פועלי ציון" (1920), המוקדש לכל צורות ההתארגנות השיתופית, נקרא "הקבוצות", וכי הספר הראשון שהוקדש לבעיות של הקהילות השיתופיות למיניהן נקרא "הקבוצה".²³

עם זאת, מרכזיותן של קבוצות ההתיישבות הובילה לשימוש גדל והולך ב"קבוצה" במשמעות ההתיישבותית. ב-1919, כאשר דיבר ברל כצנלסון בגולה "על מהות הקבוצה", עולה מדבריו כי התייחס אל הקבוצה ההתיישבותית; ועל אחת כמה וכמה ב-1920 – כאשר אלפי פועלים עבדו בקבוצות שיתופיות בכבישים, וברל כתב ש"מצב הקבוצות רע, היות ש"מרכז החיים" בעבודות הכביש.²⁴

מובן כי הנטייה להשתמש ב"קבוצה" בהוראה ההתיישבותית בלבד רווחה במיוחד אצל חברי הקבוצות עצמם. לגבי אנשי דגניה, "הקבוצה" הייתה בראש וראשונה דגניה עצמה, ובמידה מסוימת גם שאר הקבוצות שנסודו בצלמה.

21. לצורך מחקר זה נבדקו כל הגיליונות הרלבנטיים של "הפועל הצעיר", "האחדות", "האדמה" ו"קונטרס", איגרות ברל כצנלסון וכן גוריון, "בעבודה", והספרות והעיתונות של הקבוצה והקיבוץ: "הסולל", "מחיינו", "מבפנים", "קהליתנו", "החלוץ".
22. הפועל הצעיר גיליון 6 (26 במאי 1911), עמ' 5; ברל, איגרות, 1900–1914, עמ' 547.
23. האדמה, כרך ב', עמ' 241–256; "הקבוצה" (ראה הערה 3 לעיל). ספר זה אמנם חורג מהעלייה השלישית, אך מרבית החומר בו מקורו באותה תקופה – לרבות דו"חות "מפגישות הקבוצות" (עמ' 15 ואילך).
24. איגרות ברל כצנלסון, תרע"ט-תרפ"ב (1919–1922) (בעריכת יהודה ארוז ואברהם משה קולר), תל אביב 1970 (להלן: ברל, איגרות, 1919–1922), עמ' 46, 160.

דוגמה מאלפת לכך אפשר למצוא במאמרו של יוסף ברץ, "שנתיים ראשונות" (של דגניה), מחודש יולי 1920.²⁵ כאן מופיעים שני המונחים "קבוצה" ו"קיבוץ". בדיקה מדוקדקת של המאמר מוכיחה כי ברץ הבחין בצורה ברורה בין "הקבוצה", שהיא דגניה עצמה (או מקרה מקביל - קבוצת ההתיישבות במרחביה) לבין "קיבוצי אנשים" שאינם נמצאים בהתיישבות, או שטרם הגיעו אליה. במלים אחרות, אצל ברץ כבר התגבשו דפוסי מינוח ברורים: "קבוצה בהוראה ההתיישבותית (והיחידתית), כשמדובר בקבוצת הכיבוש באום-ג'וני"; "קיבוץ" - במשמעות הסתמית.

קיבוץ

עם התרחבותו של ציבור הפועלים מראשית העלייה השלישית, התרחב גם מספר הקבוצות השיתופיות על גוניהן הרבים. במקביל התחילו להופיע בהקשר של התארגנות שיתופית שמות שלא נודעו קודם לכן, או שנודעו מעט מאוד: גדוד, פלוגה, חבורה, סניף וקיבוץ במשמעותו הסתמית.²⁶

אך דומה כי המונח "קיבוץ" בהקשר השיתופי מופיע לראשונה (פרט למאמרו של ברץ, לעיל) בדו"ח על משלחת פועלי-ציון על הקבוצות, שהתפרסם ב"האדמה" בסיוון תר"פ (מאי-יוני 1920). כל הגופים השיתופיים המתוארים בדו"ח נקראים "קבוצות", אך בקטע על ההתיישבות בגליל העליון נאמר: "בסביבה העובדת, בלי משגיחות ואכרים' בשכנות, החלו גם חיי הקיבוץ ללבוש את צורתם המיוחדת."²⁷

לפשר הדברים האלה נחזור להלן. בטרם נפנה לאזכור הבא של המונח, מן הדין לציין מקום אחד שבו אינו מופיע. שלמה לבקוביץ (לביא) העלה לראשונה את רעיונותיו על ייסוד "קבוצות גדולות" (בלשון זמננו - קיבוצים בהוראה

25. הפועל הצעיר, גיליון 38-29 (18 ביולי 1920), עמ' 4-7.

26. לדוגמה: נחום ברודסקי (בנארי), האדמה, א', עמ' 97-98.

27. האדמה, ב', עמ' 243. ייתכן שברל כצנלסון השתמש ב"קיבוץ" במשמעות שיתופית בנאמו המפורסם "לקראת הימים הבאים" בפברואר 1919 (בעבודה, עמ' 1-21). שם מופיעים הביטויים: "ההתיישבות הקיבוצית" ו"המשקים הקיבוציים" (עמ' 13, 15). אך במקומות אחרים באותו נאום, המשמעות של "קיבוץ" ו"קיבוצי" סתמית בהחלט ("הכרת האדם או הקיבוץ את עצמו", עמ' 3; "אותו הקיבוץ הקטן, בערים ובמושבות, שעלו לנו כל כך ביוקר", עמ' 19). וכאשר ברל סוקר את הישגי תנועת הפועלים, הוא מדבר על "העבודה המשותפת בצורותיה השונות, הקבוצות, המושבים, החינוך והנסיון החקלאי" (עמ' 4). דומני, על כן, שהמשמעות של "ההתיישבות קיבוצית" ו"משקים קיבוציים" בקטעים המצוטטים לעיל קרובה יותר ל"התיישבות ציבורית", דהיינו, התיישבות אדמת הציבור - במינוח המאוחר יותר, התיישבות עובדת - מאשר ל"התיישבות שיתופית". על כל פנים, אם יש כאן דוגמה של "קיבוץ" במשמעות ההתיישבותית, היא יוצאת דופן במשך כל שנת 1919.

הכוללנית) בשני מאמרים ב"קונטרס", בספטמבר ובאוקטובר 1920.²⁸ אין במאמרים אלה – ולא בשאר כתבי לביא – כל התייחסות לאפשרות של מינוח חליפי עבור רעיונו. משנת 1922 ואילך הופיע המונח "קיבוץ" בדברי לביא פעמים רבות במשמעותו המקיפה (קיבוץ ארצי), אך אין כל רמז למשמעותו היחידתית או הכוללנית.

"קיבוץ" בהקשר השיתופי מופיע שוב בסוף דצמבר 1920 בגיליון הראשון של "הסולל", העיתון הראשון של גדוד העבודה. בדו"ח על התנאים הצפויים במפעל רוטנברג נאמר: "רוטנברג [...] יבוא במו"מ עם כל קיבוץ שיסכים בתנאים ידועים להספיק לו פרודוקטים."²⁹ הגיליונות הבאים של "הסולל", עד אפריל 1921, לא נשתמרו; אך מתאריך זה ואילך מופיע המונח "קיבוץ" לעתים מזומנות. בדו"ח על מחנות העבודה בכביש חיפה-ג'דה, שנכתב במרס או באפריל 1921, כתוב: "יש לחבר הקבוצות לקיבוצים יותר גדולים. [...] כמובן, לא די בארגון קיבוצים גדולים." בגיליון הבא (שהופיע במאי/יוני אותה שנה) מדובר ב"קיבוץ שומריה"; ובדו"ח של מועצת פלוגות גדוד העבודה (המועצה שהתקיימה ביוני אותה שנה) מופיע המונח "קיבוץ" כמה פעמים: "לארגן קיבוץ בעל אופי חלוצי. [...] הפועל שאינו מאורגן בקיבוץ אחראי מטיל את האחריות על שכם ההסתדרות." באותו דו"ח יש עוד כמה אזכורים, שמהם עולה כי גדוד העבודה עצמו מוגדר כ"קיבוץ", אך אינו הקיבוץ היחיד שקיים באותה עת; לדוגמה, אליהו גולומב אומר: "איך גדוד העבודה ישרת את ההסתדרות? לא יותר רע מיתר הקיבוצים."³⁰

המסקנה הראשונה מכל הקטעים האלה ברורה: החל מראשית 1921 היה השימוש במונח "קיבוץ" במשמעותו המקיפה שכיח בין חברי גדוד העבודה ומכאן חדר מהר מאוד לחוגים שמחוץ לגדוד. בפברואר 1921 הופיעה המלה "קיבוץ" ב"הפועל הצעיר", ובאפריל – ב"קונטרס"; בראשית יולי אותה שנה כתב ברל על יישוב עמק יזרעאל על ידי "קיבוצים וגדודי עבודה".³¹ לעומת זאת, אין כל דוגמה לשימוש במונח במשמעויותיו השיתופיות האחרות בשלב זה. יתר על כן, אין זה ברור מתי בדיוק החל השימוש ב"קיבוץ" בהוראה המקיפה. בקטע מדו"ח משלחת פועלי-ציון מ-1920 המשמעות של "קיבוץ" איננה ברורה, וייתכן מאוד כי המונח מובא בהוראתו הסתמית.³² על כן, אף על פי שאין עדות

28. "רמזים לעתיד", קונטרס, נ"ב (כ"ט באלול תרפ"ב), עמ' 23-25: "לעבודתנו", שם, נ"ז (ז' בחשוון תרפ"א), עמ' 5-13.

29. הסולל, ט"ו בטבת תרפ"א, עמ' 5.

30. שם, ז' בניסן תרפ"א, עמ' 10 (הדו"ח מאדר ב'); שם, ניסן/אייר תרפ"א: עמ' 11; שם, ב' בתמוז תרפ"א, עמ' 5, 11, 8, 14, 20.

31. הפועל הצעיר, גיליון 18 (18 בפברואר 1921), עמ' 6: קונטרס, ע"ו י"ג בניסן

32. ראה לעיל. "בגליל העליון [...] החלו חיי הקיבוץ לבלוש את צורתם המיוחדת." ייתכן כי

נחרצת לגבי הפעם הראשונה שבה השתמשו במונח "קיבוץ" במובן השיטופי בתקופת העלייה השלישית, יש סבירות גבוהה להנחה שהדבר היה בראשית שנת 1921, או כמה חודשים קודם לכן; שכן קשה להניח שהמונח היה מגיע לדפי "הסולל" לולא היה בשימוש בעל-פה עוד זמן מה קודם לכן. זאת ועוד, סביר להניח שהמונח הופיע גם בגיליונות החסרים של "הסולל"; ולפיכך אפשר להסיק על התפתחות ברורה ורצופה מראשית 1921 עד יולי אותה שנה. בתאריך זה, אין ספק שההוראה המקיפה הייתה מקובלת בתוך גדוד העבודה ומחוצה לו.

על רקע זה ניתן לבחון את טיעונו של יהודה יערי לגבי "ההמצאה" של חברי השומר הצעיר. באשר לתהליך ההיסטורי של קליטת בוגרי התנועה בארץ – אין חילוקי דעות רציניים. שני הריכוזים העיקריים של השומרים היו בכביש חיפה-ג'דה – החל משלהי 1920, ובכיתניה עילית – מאמצע 1920 עד פסח 1921 (אפריל). בתאריך זה התאחדו אנשי ביתניה עם חלק מהחברים שעבדו בכביש ויצרו את קיבוץ שומריה. קיבוץ זה היה הגרעין של "קיבוץ א' של השומר הצעיר", אשר התיישב בבית אלפא בנובמבר 1922.³³

מאותה תקופה שרדו כמה מסמכים שנתפרסמו בזמן האחרון,³⁴ שמהם ניתן לשרטט תמונה ברורה למדי. עד אביב 1921 הארגונים של בוגרי התנועה נקראים בדרך כלל "קבוצות".³⁵ בד בבד מופיעות התייחסויות רבות ל"עדה

המחבר מתייחס ליישובי "השומר" בגליל העליון כקיבוץ במובן המקיף, ושיש כאן מקרה בודד בספרות התקופה המוכרת לנו של המשמעות היחידית, או ש"חיי הקיבוץ" הינם "חיי הציבור" בהוראה הסתמית. דומה כי על רקע ההתפתחות ההיסטורית הנסקרת כאן – ובמיוחד עקב היעדר המונח במכתבי שלמה לביא – יש לפסול את הפירוש השני לחלוטין. הפירוש המקיף אינו פסול באותה מידה, אך לאור השימוש הסתמי הכולט במלה אצל ברץ כמעט באותו זמן, ייתכן מאוד כי גם כאן יש דוגמה של ההוראה הסתמית.

33. זאב בלוך, "ריכוז 'השומר הצעיר' ב-1920-1921", ספר העלייה השלישית, עמ' 409; זאב בלוך, במערכות הקיבוץ, מרחביה 1952 (להלן: בלוך, 1952), עמ' 25, 36-37, 52-55; מקורות לחקר תולדות השומר הצעיר (בעריכת אלי שדמי), גבעת חביבה 1984 (להלן: מקורות), חוברות 1 ו-2.

34. לפי הסדר הכרונולוגי: מכתב מאיר יערי, ביתניה עילית, אל חברי התנועה בגולה (בפולנית במקור), סוף 1920, מקורות, 1, עמ' 9-19; יומנו של פולק שליפקה (ידידיה שוהם) מאום-אל-עלק, אוגוסט-אוקטובר 1920, שם, 1, עמ' 20-26; מכתב מאיר יערי, יפו, אל חברי התנועה בווינה, 26 באוקטובר 1920, שם, 2, עמ' 80-85; מאיר יערי, "מתוך התסיסה", הפועל הצעיר, גיליון 15-16 (ינואר 1921); מופיע גם במקורות 1, עמ' 27-31; מכתב מאיר יערי, ביתניה עילית, אל חברי התנועה בווינה, 27 במרס 1921, שם, 2, עמ' 89-91; שלמה בן-יוסף (הורוביץ), "שומריה", הפועל הצעיר, גיליון 24-25 (22 באפריל 1921); מופיע גם במקורות 1 עמ' 33-36; מאיר יערי, "אנחנו בארץ", סוכות 1921 (מאמר שנועד לפרסום ב"קהליתנו" ונגנו עד שנת 1977), שם, 1, עמ' 37-47. כל המסמכים האלה נכתבו עברית, פרט למכתבו הראשון של יערי וחלקים ב"אנחנו בארץ", שנכתבו בגרמנית.

35. לדוגמה: מקורות, 1, עמ' 20; 2, עמ' 81.

שומרית אנרכית", המורכבת מכמה קבוצות השוהות בקרבת מקום זו לזו, המכונה גם קומונה, קהילה, Gemeinschaft von Gemeinden.³⁶ המלה השכיחה ביותר הינה "עדה". המלה "קיבוץ" אמנם מופיעה, אך בהוראה סתמית בלבד.³⁷

בסוף מרס 1921, ערב ייסוד קיבוץ שומריה, חל שינוי פתאומי. יערי קורא לגוף העומד לקום "הקיבוץ". כעבור ימים אחדים מופיעים שני מאמרים ("הפועל הצעיר" ו"הסולל") על קיבוץ שומריה, בשם מפורש זה. מעתה ואילך, הריכוז החדש של השומרים ייקרא "קיבוץ" – לא קבוצה, לא חבורה ולא עדה. כך משתמע מדברי חבריו בעיתונות הפועלים ומדברי יערי בצאתו באוקטובר 1921 לנהל משא ומתן על התיישבותו בעמק יזרעאל.³⁸ מכל האמור כאן עולה, שהשינוי במינוח היה קשור לכינון הקהילה השומרית החדשה, שהורכבה באפריל 1921 מחברי קבוצת ביתניה עילית וחלק מהקבוצה שעבדה בכביש חיפה-ג'דה.³⁹ המעבר משלל מונחים למינוח אחיד ומקובל בהחלט תואם את התהליך שמתאר יהודה יערי בעדותו. גם התאריך מתאים. אמנם מילותיו של יערי, "יצא הקול במחנה שאנו עומדים להתיישב בעמק יזרעאל",⁴⁰ אינן ממצות את המצב על כל מורכבותו. באותה עת עדיין שררו חילוקי דעות בתוך הקיבוץ על יעדו הסופי.⁴¹ ובאשר להתיישבות בעמק יזרעאל, הדיונים במוסדות המיישבים, שהובילו בספטמבר להתיישבות עין חרוד ובאוקטובר לדרישת יערי להתיישבות שומרית (וגם בסופו של דבר, להתיישבות בית אלפא בסתיו 1922) עדיין היו בעיצומם. עם זאת, סביר כי בקיבוץ החדש נידונה בהרחבה האפשרות שהוא יתיישב באותו חבל ארץ שמוסדות התנועה הציונית עמדו לאשר את קנייתו, ושהידיעה על כך "עוררה התלהבות גדולה [...]"

36. שם, 1, עמ' 11, 27, 29, 30.

37. "ישנו כבר כאן קיבוץ של 500 איש בערך, והם נחלקים לקבוצות [...] קיבוץ חקלאי של הגליל העליון, יצירת אפשרות לרשת קבוצות-שומריות." מכתב מאיר יערי אל חברי התנועה בווינה, אוקטובר 1920, מקורות, 2, עמ' 81, 82.

38. בן-יוסף, "שומריה", מקורות, 1, עמ' 33, 36; "קיבוץ שומריה", הסולל, ניסן/איוני תרפ"א, עמ' 11-12; מאיר יערי, "אנחנו בארץ", מקורות, 1, עמ' 37, 46-47.

39. התאריך המדויק של יסוד שומריה איננו ברור. על פי זאב בלוך (בספר העלייה השלישית, עמ' 409), היה זה ערב פסח תרפ"א, דהיינו 22 באפריל 1921; אך מאמרו של בן-יוסף (הורוביץ), "שומריה", נכתב שבועיים קודם לכן (מקורות, 1, עמ' 36). ייתכן כי תאריך הפרסום של העלייה לקרקע ב"הפועל הצעיר" (22 באפריל 1921) הטעה את בלוך, או שאנשי ביתניה הצטרפו לקיבוץ באיחור מה. מכל מקום, אין ספק שקיבוץ שומריה נוסד באפריל 1921.

40. ספר העלייה השלישית, עמ' 889.

41. על פי בן-יוסף, מקורות, 1, עמ' 36; "גדוד עבודה והגנה, קיבוץ שומריה בעלמא – אלה הן הסיסמאות שבהן דוגלים שני המחנות הדירים כל הזמן בכפיפה אחת."

ביחוד [בין] הפועלים החקלאיים בארץ.⁴²

אפשר להסיק אפוא, כי אימוץ השם "קיבוץ" היה מעשה חד-פעמי ומודע. אין סיבה לפקפק באמינות עדותו של יערי על השיחה שקדמה למעשה זה ובאמינות ההנמקה השאובה ממינוח חסידי ברצלוב. אולם אמת זו אינה כל האמת. האירוע התרחש על רקע מצב, שבו המונח "קיבוץ" היה ידוע וכשימוש (באחת המשמעויות השיתופיות שלו לפחות) גם בתוך גדוד העבודה. גם לולא הייתה רציפות בין האזכור הראשון של המונח ב"הסולל" בסוף דצמבר 1920 לבין ההמשך מאפריל 1921 ואילך, ניתן להסיק ממאמרו של בן-יוסף, כי המונח כבר היה מוכר בזמן כתיבתו. המאמר הופיע ב"הפועל הצעיר" והיה מכוון לכל ציבור הפועלים, ואין בו כל רמז שהמונח "קיבוץ" הינו חדש או יוצא דופן מכל בחינה שהיא. אדרבה, נאמר בו כי אנשי השומר הצעיר היו פזורים בתחילה בין קיבוצים שונים "שלא התאימו לתרבותם המיוחדת."⁴³ משמע, אין כאן מונח חדש ההולם תופעה חברתית ייחודית, אלא אימוץ שם כוללני קיים עבור גוף המהווה אחד מני כמה גופים הדומים לו במבנה – ולכן גם בשם. מתברר אפוא, שהשימוש במונח "קיבוץ" לגבי שומריה לא היה בבחינת המצאה סמנטית, אלא בחירה מודעת בין שמות שונים (כגון גדוד, חבורה, קבוצה) שהיו קיימים ומובנים באותה עת בחלקים שונים של תנועת הפועלים. על תקופה זו בחיי בוגרי השומר הצעיר כותב אלקנה מרגלית: "לפי כל העדויות הייתה האווירה בקיבוץ רוויה דתיות ומשופעת בסמלים דתיים."⁴⁴ אין תימה אפוא, שהם בחרו בשם שסימל בעיניהם את הקשר למקורות היהדות ולחסידות. אך אין להקיש מקבוצה זו לתנועה הקיבוצית ככלל.

נותר לעמוד על המשמעות המדויקת של "קיבוץ שומריה". כחודש לאחר ייסוד הקיבוץ, הופיע ב"הסולל" תיאור מדויק של מבנהו הארגוני: "באו [לקיבוץ...] קיבוצים [...] אשר התארגנו מחדש לגדוד הנוכחי המתנהל על יסודות קומונליים טהורים; בלי חשבון עבודה מיוחד לכל חבר. כל קבוצה מסורה לסוג עבודה קבוע וראשה הנהו ציר למועצה אשר בה משתתפים גם כל אלה אשר ממלאים איזה תפקיד ציבורי במחנה או בעבודה. המועצה בוחרת בהנהלה בת שישה חברים [...]"⁴⁵ שומריה הייתה אפוא "קבוצה של קבוצות", או כפי

42. אלכס ביין, תולדות ההתיישבות הציונית (מהדורה חמישית), רמת גן, 1976, עמ' 221. והשווה שלמה לביא, מגילתי בעין חרוז, תל אביב תש"ז, עמ' 67–82.

43. מקורות, 1, עמ' 33.

44. אלקנה מרגלית, השומר הצעיר מעדת נעורים למארכסיוס מהפכני, תל אביב 1971 (להלן: מרגלית), עמ' 90.

45. הסולל, ניסן/אייר תרפ"א, עמ' 11–12 (הודפס, בשינויים קלים, בספר העלייה השלישית, עמ' 420).

שאותה צורת התארגנות נקראה באותה תקופה – "חבורה".⁴⁶ לשון אחר: יש כאן דוגמה נוספת להוראה המקיפה של "קיבוץ".⁴⁷

מהעלייה השלישית לחמישית

השומר הצעיר

ניצלתי את זיכרונותיו של יהודה יערי כנקודת מוצא לבדיקת ההתפתחות ההיסטורית של המונחים הקיבוציים בכלל. להמשך הבדיקה הזאת נוח יהיה לשוב לאותה נקודה: המונחים בתנועת השומר הצעיר. לגבי תנועה זו, טיעונו של יערי, כי "כל החבורות, הגדודים, הפלוגות והקבוצות הגדולות [...] קראו לעצמם בשם קיבוץ",⁴⁸ אכן תופס. מ־1921 ואילך, כל הגושים השיתופיים של השומר הצעיר, מקיבוץ ההכשרה וקיבוץ העלייה עד היישוב הקיבוצי, נקראו באותו שם.

עובדה זו מתמיהה לכאורה. ראינו כי חברי שומריה אימצו את המונח קיבוץ בהוראתו המקיפה בלבד, כמקובל בתנועת הפועלים כולה. אולם תוך זמן קצר התוספו לו המשמעות ההתיישבותית – עם העלייה על הקרקע של בית אלפא בסתיו 1922, והמשמעות היחידתית – עם ייסוד קיבוצים נוספים של בוגרי התנועה בתקופת העלייה הרביעית. דומה כי הובילו לכך גורמים היסטוריים ורעיוניים כאחד. מבחינה היסטורית, שני הקיבוצים הראשונים של השומר הצעיר הפכו תוך זמן קצר מאוד מ"קבוצות של קבוצות" ("קיבוץ" בהוראה המקיפה) לגופים מאוחדים (ההוראה היחידתית); וכן, עם ייסוד בית אלפא ומשמר העמק – לקיבוצים התיישבותיים. אלה היו הדוגמאות היחידות של קיבוצי בוגרי התנועה, שעמדו לנגד עיני החברים שעלו ארצה עם ראשית העלייה הרביעית. וכאשר חברים אלה שאלו את עצמם איך תיראנה ואיך תיקראנה קבוצותיהם הם, טבעי היה שאימצו הן את המבנה החברתי של קודמיהם והן את מינוחם. יש להניח כי פעל כאן גם הגורם שתיאר דב שטוק (סדן) ב־1930. הוא תיאר את תגובת חברי "החלוץ" לנוכח הצפת התנועה בחברים חדשים בראשית העלייה הרביעית,

46. השווה, לדוגמה, תיאור המבנה הארגוני של "חבורת העבודה", שם, עמ' 12; ורשימתו של מ.י. (מאיר יערי?) משנת 1922, "כיצד נוצרת חבורה", ספר העלייה השלישית, עמ' 289–290.

47. גם קיבוץ ב' של השומר הצעיר, שנוסד בראשית ינואר 1922, הורכב מקבוצות שונות, שלא נטשו את הותן הייחודית עם הצטרפותן לקיבוץ. בלון, 1952, עמ' 53; ספר העלייה השלישית, עמ' 429–440.

48. לעיל, עמ' 1.

כמתוך אינסטינקט נאחזנו בקצה־מוצא – הקיבוץ. עד כמה שהיתה בזה יד הקבוצה בארץ־ישראל – לא אדע. בעצם, לא שמענו את שמעה, ודמותה נשקפה לנו כמעבר מחיצה כשהיא מעורפלת מאוד וגוניה אינם נראים אלא באפסי־קצותיהם. [...] היה פה יותר מיסוד הכמיהה מאשר מיסוד הבריור והברירה. [...] היתה ידיעה, כי בארץ־ישראל קיימים גופים קולקטיביסטיים, ישנו "גדוד העבודה" וישנו קיבוץ עין־חרוד בראשיתו וקיבוצי השומר הצעיר וראשית התלכדותם לחטיבה אחת, אולם לא היתה ההכרה של ההמשך.⁴⁹

העולים החדשים ראו לפנייהם דגם שלא הוגדר על כל פרטיו, גם לא תוך השוואה לגופים שיתופיים אחרים. הם רצו לבנות קיבוץ בצלם אותם קיבוצים שייסדו חבריהם המבוגרים יותר; ובעיניהם, ההבדלים בין בית אלפא לבין "קיבוץ ב" היו פחות חשובים מהמשותף.

אולם, יש גם גורם אחר, הכרוך במהותה של תנועת השומר הצעיר ובתפיסתה הרעיונית. על פי תפיסה זו, העיקר שבקיבוץ לא היה המשק, מיקומו הגיאוגרפי את קשריו הארגוניים, כי אם האנשים שהרכיבו אותו. הרכבת הקיבוץ – אם בארץ אם בחו"ל – כמוה כהצהרת כוונות לחיות יחד ולבנות חיים משותפים. על כן, ועל אף התמורות בנסיבות החיצוניות – פיצול לקבוצות, הבדלים בסוג התעסוקה, עלייה על הקרקע – הקיבוץ היה ונשאר קיבוץ מרגע היווסדו.⁵⁰ בכך נבדלה תפיסת השומר הצעיר מזו של גדוד העבודה והקיבוץ המאוחד; בתנועות אלה, החברים השתייכו בראש וראשונה לתנועה הארצית – הקיבוץ או הגדוד – שהייתה רשאית להעבירם מפלוגה לפלוגה או למשק. הבדל זה מצא את ביטויו גם בדפוסים הסמנטיים של התנועות.⁵¹ עם זאת, מן הדין להזכיר כי הן בקיבוץ המאוחד והן בקיבוצי השומר הצעיר לא נעלמה המשמעות המקיפה של "קיבוץ". עוד ב־1924 התלקח בתוך קיבוץ עין חרוד ויכוח על "הקיבוץ הארצי"; והמונח הסטנדרטי של שתי התנועות (הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי של השומר הצעיר) הנציח משמעות זו עד ימינו אנו.

49. דב שטוק (סדן), "קווים", מאסף לתנועת החלוץ, ורשה 1930, עמ' 155–156. אמנם שטוק מתייחס ל"החלוץ" בגליציה, ולא דווקא להשומר הצעיר, אך על פי עדותו באותו מאמר, "החלוץ" הגליצאי היה מורכב ברובו מבוגרי השומר הצעיר, שאימצו את הרעיון הקיבוצי דווקא באותה תקופת דמדומים בתנועה שבין עליית המנהיגות הראשונה לבין גיבוש אידיאולוגיה חלוצית בדרך המנהיגים השני. השווה מרגלית, עמ' 113–114.
50. עד היום מונים חברי משמר העמק את דברי ימי קיבוץם לא מיום העלייה על הקרקע (1926), אלא מיום ייסוד קיבוץ ב' של השומר הצעיר (1922), וראה: ניר, עמ' 76–91.
51. שם, עמ' 303–305. אנשי הקבוצות היו שותפים לגישה של "השומר הצעיר" בעניין זה, וגם אצלם התגבש מינוח אחיד – קבוצת עלייה, קבוצת עבודה, קבוצה התיישבותית.

גדוד העבודה, עין חרוד, הקיבוץ המאוחד

ראינו כי המונח "קיבוץ" הופיע לראשונה במובן המקיף בעיתונות של גדוד העבודה בראשית שנת 1921. באותו זמן לא היה מינוח אחיד בתוך הגדוד: הוא נקרא גם "קיבוץ" וגם "גדוד", ומרכיביו נקראו "קבוצות" או "פלוגות", שנתקבצו לעתים ל"חבורות"; כמו כן, דובר ב"מושבות קומונליות משותפות" וכדומה.⁵² רק לקראת סוף 1921 נכנס המונח "גדוד" (מורכב מפלוגות) לשימוש עקיב. אולם לצד המונח הסטנדרטי מופיעה מדי פעם גם המלה "קיבוץ", בעיקר בהוראה המקיפה, אך גם במשמעויות אחרות: היא אף הופיעה לראשונה במשמעותה הכוללנית ב"מחינו" בנובמבר 1921, במאמר שתבע שטח רחב להתיישבות עין חרוד, בטענה כי זאת "הזכות האלמנטרית של כל קיבוץ ההולך להתיישב על שטח קבוע."⁵³

כך מסתמן תהליך אטי אך ברור של גיבוש המונח של "גדוד", במקביל לגיבוש התנועה ומיסודה. לצדו של מונח זה מופיע באופן ספורדי המונח "קיבוץ", הן ביחס לגדוד עצמו והן במובן הכוללני, ביחס לכל התנועה הקיבוצית.⁵⁴

למעשה, מצב זה נשאר בעינו בזרמים העיקריים של גדוד העבודה עד קצו ב-1927, ואף בתוך "הגדוד הימני", ששמר על קיומו הנפרד עד 1929. אך באותו נצר של גדוד העבודה, שהתפלג ממנו ב-1923 והפך לקיבוץ עין חרוד (ולימים לקיבוץ המאוחד), חלה התפתחות שונה במקצת.

עוד מראשית דרכו העצמאית אימץ קיבוץ עין חרוד מינוח "רשמי" אחיד: הוא היה קיבוץ, המורכב ממשק (מאוחר יותר: משקים) ומפלוגות.⁵⁵ אין סטיות ממינוח זה. אך בדיונים על התנועה הקיבוצית, המלה השכיחה ביותר במשמעות הכוללנית אינה "קיבוץ" אלא "קבוצה".⁵⁶ צורת דיבור זו נמצאה אצל יצחק טבנקין ושלמה לביא עוד לפני הפילוג בגדוד העבודה; אך היא בולטת בעין חרוד ובקיבוץ המאוחד. באוקטובר 1925 כתב אליעזר ליבנשטיין (לבנה) מצע ל"איחוד הקבוצות והקיבוצים", שהיה אמור לאחד את כל הגופים השיתופיים במסגרת אחת. לגופים אלה קרא "קבוצות" בדרך כלל, אף שהביטוי "תנועה קיבוצית" הופיע במצע כמה פעמים. כעבור כמה שבועות, בוועידת היסוד של חבר הקבוצות והקיבוצים, דיבר ליבנשטיין על "קבוצות" ועל "קיבוצים" במובן

52. מחינו, גיליון א', (כ"ג בתמוז תרפ"א), עמ' 3, 8, 9; גיליון ב' (ללא תאריך; כנראה אוגוסט 1921), עמ' 18, 19, 20; גיליון ג' (ללא תאריך; כנראה אוגוסט או ספטמבר 1921), עמ' 25, 32, 34.

53. שם, גיליון י"א (ר' בחשוון תרפ"ב), עמ' 60.

54. לדוגמה, הסממה בחגיגה למלאות חמש שנים לגדוד: "קיבוצי כל הארץ התאחדו". שם, גיליון ג', ס"ו (י"ח בכסלו תרפ"ז), עמ' 270.

55. "תקנות קיבוץ עין חרוד", מבפנים, ה' (פברואר 1924), עמ' 78-81.

56. לדוגמה: טבנקין, "מתוך שיחת חברים על דרכי עין חרוד", שם, עמ' 61.

הכוללני, ללא כל הבחנה ביניהם.⁵⁷ גם טבנקין השתמש ב"קבוצה" וב"קיבוץ" בערבוביה בהוראה הכוללנית במועצות של עין חרוד ב-1926 ושל הקיבוץ המאוחד ב-1927 וב-1929.⁵⁸

בדיקה מפורטת של "מבפנים" ושל הפרוטוקולים של מועצות הקיבוץ מגלה כי ותיקי הקיבוץ (אנשי העליות השנייה והשלישית) השתמשו במלה "קבוצה" בהוראה הכוללנית יותר מאשר ב"קיבוץ". הם אף דיברו הן על "התנועה הקיבוצית" והן על "התנועה הקבוצתית". שימוש זה נמשך עד שנות השלושים המוקדמות.⁵⁹ לעומתם, החברים הצעירים יותר, אנשי העליות הרביעית והחמישית, דיברו על הקיבוץ, התנועה הקיבוצית וכדומה, אלא אם כן התכוונו ספציפית ל"קבוצה הקטנה".⁶⁰ מן הדין לבדוק את מקור ההבדלים האלה.

בתנועת "החלוץ"

תנועת "החלוץ" הרוסית נוסדה בשלהי מלחמת העולם הראשונה והגיעה לשיא פעולתה בראשית שנות העשרים. מהמסמכים הבודדים ששרדו מאותה תקופה מתברר, כי המלה "קיבוץ" כלל לא הייתה בשימוש בתנועה. דובר באופן כללי על "קולקטיביזם", "חיים קולקטיביים" וכולי; חוות ההכשרה נקראו "משקים"; וכאשר הייתה התייחסות ספציפית לקיבוצים בארץ (בניגוד למושבי עובדים, למשל), הם נקראו "קבוצות" בהוראה הכוללנית.⁶¹

העובדה שהמונחים הארצישראליים לא חדרו לתנועה הרוסית נבעה ודאי מהניתוק בין יהודי רוסיה לחבריהם בארץ ישראל.⁶² יתר על כן: יוסף

57. חיים הדרי, קיבוץ עין חרוד, החלטות ותעודות, 1923-1927, תל אביב 1977, עמ' 165-167; הנרי ניר, "דו"ח מוועידת היסוד של חבר הקבוצות והקיבוצים", בדרך, ו' (1970), עמ' 144. יש ניגוד מובהק בין מינוחו של ליבנשטיין בוועידה לבין זה של חברי גדוד העבודה, שהשתמשו אך ורק ב"קיבוץ". שם, עמ' 114 (דברי אלקינד) ו-145 (דברי קופילביץ-אלמוג).

58. קובץ הקיבוץ המאוחד, תל אביב תרצ"ב (להלן: קובץ הקיבוץ המאוחד), עמ' 126, 127, 129, 156, 170, 171; "פרטי-כל מועצת היסוד של הקיבוץ המאוחד, 1927", שורשים, ב', עמ' 232, 233, 241.

59. לדוגמה: בנארי, קובץ הקיבוץ המאוחד, עמ' 117; חמדה, שם, עמ' 125; צפרוני, שם, עמ' 167; תרשיש ומלך, שם, עמ' 183-211; ליבנשטיין, מבפנים, א', (ספטמבר 1932), עמ' 17.

60. לדוגמה: בן-דורי, קובץ הקיבוץ המאוחד, עמ' 123; רוננבליט, שם, עמ' 158; משה טייך, שורשים, ב', עמ' 237; אלעזר גלילי, שם, עמ' 238; בנקובר ובן-דורי, שם, עמ' 239, 240.

61. דן פינס החלוץ בכור המהפכה, תל אביב תרצ"ח, ובמיוחד עמ' 170-188. האזכור המפורש היחיד של "קבוצות" מופיע בעמ' 186.

62. התנועה בין רוסיה לבין ארץ ישראל הייתה, בדרך כלל, חס-סטריה לחלוטין. רק באוגוסט 1923 היה מגע רצוף יותר, דרך יהודה קופילביץ (אלמוג), שליח מטעם גדוד העבודה.

טרומפלדור הוא שהטביע את חותמו על צורת הדיבור והמחשבה של החלוצים הצעירים; והוא עצמו התנסה לפני מלחמת העולם בחיי קבוצה במגדל ובדגניה, ופעילות ב"החלוץ" קדמה להתפתחות המונח "קיבוץ". אולם מתברר כי גם בתנועה הפולנית אין המלה "קיבוץ" מופיעה בתקופת העלייה השלישית. ב־1921 הוחלט לקיים "הכשרה בעבודה משותפת/קולקטיבית [...] חוות ובתי מלאכה על יסודות קואופרטיביים"; ועד 1923 התגבשו המונחים "חוות הכשרה" או "משקים" ו"קבוצות" (בדרך כלל עונתיות).⁶³ גם כאשר דובר בתנועה הקיבוצית בארץ, השתמשו במלה "קבוצה" במשמעות הכוללנית.⁶⁴ האזכור היחיד של "קיבוץ" לפני מרס 1924 נמצא במכתב ממרכז העלייה של ההסתדרות, המדבר על "הקיבוצים, החבורות, הקבוצות והקולקטיבים" העוסקים במקצועות הבניין.⁶⁵ אך דומה כי הביטויים האלה לא נקלטו בתנועה במשך השנה הקרובה.

באביב 1924 החל שינוי. כפי השליחים ובדו"חות מהארץ הופיעה המלה "קיבוץ" בעיקר במשמעותה המקיפה.⁶⁶ יתר על כן: "קיבוץ" מתחיל להופיע במשמעות "חלוצית" מיוחדת. מאיר בוגדנובסקי, מזכיר הסתדרות "החלוץ" העולמית, שימש גשר בין הארץ לבין הגולה מבחינה אישית ורעיונית כאחת. הוא דיבר על "קיבוצי ההכשרה של 'החלוץ' העירוניים", והציע לאחד את כל פלוגות ההכשרה לקיבוץ אחד, דוגמת גדוד העבודה בארץ.⁶⁷ ניכר אם כן כי המינוח כבר לא היה זר לחברי התנועה, והם למדו לישם אותו בנסיבות המיוחדות של הגולה. במרס 1924 נזכר "הקיבוץ המשותף העירוני, המוצא את ביטויו בבית 'החלוץ' או בקבוצות קבלניות משותפות"; ודיווח על החלטת תנועת "החלוץ" הגרמנית להקים "קיבוצים חלוציים" להכשרה.⁶⁸ יש לדייק: קיבוצים אלה אינם בשלב זה קיבוצי ההכשרה הקבועים, אלא קבוצות עבודה שיתופיות, בדרך כלל לשם עבודה עונתית בלבד. ב־1926 מוכרים כבר הן הדפוס הארגוני והן המינוח של "קיבוץ העבודה" ושל "הקיבוצים העצמיים": כלומר, קבוצות עבודה של חלוצים, בדרך כלל בעבודות קבלניות. באותה שנה הופיעו

63. החלטות ותאריכים, תרע"ח-תרצ"ה, הסתדרות "החלוץ" בפולין, ורשה 1935 (להלן: החלטות ותאריכים), עמ' 16-18. והשווה ישראל אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין, ירושלים תשמ"ב (להלן: אופנהיים), פרק ד'.
64. החלוץ (הוצאת תנועת החלוץ בפולין), גיליון 2-3 (מאי 1923), עמ' 58; גיליון 4 (ספטמבר 1923), עמ' 37; החלטות ותאריכים, עמ' 40.
65. החלוץ, גיליון 1 (מרס 1923), עמ' 36.
66. החלוץ (בהוצאת הסתדרות החלוץ העולמית), גיליון 1-2 (מרס 1924), עמ' 12, 29, 31.
67. שם, עמ' 9. בוגדנובסקי פתח במהלך שהפך למקובל ב"החלוץ" הפולני בשנים הבאות: בניית דפוס הכשרה על פי יישובי היעד של העולים בארץ.
68. שם, עמ' 7, 51. והשווה דברי שבוים (גם הוא פעיל בתנועה אך לא שליח) על "קיבוצי פועלים", שם, עמ' 19.

לראשונה, מלבד שני אלה, "קיבוצי הכשרה קבועים", וב-1925 התארגן "קיבוץ העלייה" הראשון.⁶⁹

התפתחויות אלה היו חלק מהמפנה בדרכי החשיבה והפעילות ב"החלוץ" שהביא עמו גל העלייה הגובר. בתקופת העלייה הרביעית: עצם קיומו של הקיבוץ בארץ, נכונותו לקלוט עולים והצלחתו בקליטת העלייה השלישית, הפכו אותו לסמל של תנועת הפועלים ולדגם מרכזי עבור הכשרת החלוצים. המיוחד בתנועת "החלוץ" לעומת תנועת הפועלים בארץ היה הדגש על הקיבוץ כנגד הקבוצה.⁷⁰ חלוצים שדגלו בקבוצה הקטנה או במושב היו מיעוט קטן, ו"קיבוץ ההכשרה" נתפס כדרך הרצויה להכין חלוצים לקראת עלייתם ארצה. אין פלא, שהמונח "קיבוץ" הפך לדומיננטי בין אנשי העליות הרביעית והחמישית. לגבי דידם, היה זה טבעי לדבר על "התנועה הקיבוצית", בניגוד לוותיקים שהרגלי דיבורם נקבעו עוד טרם נוצר הקיבוץ ושהמשיכו במשך שנים לדבר על "הקבוצה" ועל "התנועה הקבוצתית".

מן הדין לציין שני מרכיבים רעיוניים שתרמו להתפתחות זו. בתקופת העלייה הרביעית דגלו בעלייה לקיבוץ שתי תנועות ("החלוץ" והשומר הצעיר), שהמונח שהשתמשו בו היה זהה למרות ההבדלים בין דגמי הקיבוץ הרצויים בעיניהן. השליחים המעטים, שהיו חברי קבוצות, לא ניסו לעשות נפשות לרעיון הקבוצתי, אלא השתדלו לשכנע את חברי תנועת "החלוץ" לדחות את הבחירה עד לאחר עלייתם ארצה.⁷¹ בנסיבות אלה, כמעט כל החלוצים ראו את ייעודם בקיבוץ (נוסח הקיבוץ המאוחד או הקיבוץ הארצי) ולא בקבוצה. יתר על כן: אותם חלוצים צעירים ונלהבים ראו לפנייהם תפקיד ייחודי, מקביל לזה שמילאו קודמיהם בעלייה השלישית בייסוד ההסתדרות. הם הביאו אתם את בשורת איחוד התנועה הקיבוצית ודרשו מהתנועות הקיימות להוציא רעיון זה לפועל, כפי שטרומפלדור וחניכיו דרשו ממפלגות הפועלים להקים מסגרת משותפת.⁷² אין תימה אפוא, שנטייה זו התבטאה בהתעלמותם של העולים הצעירים, מדעת או שלא מדעת, מאותם הבדלים קטנים שהם רצו לנטרל או לחסל.

69. החלטות ותאריכים, עמ' 20-22, 41. יצירת קיבוצי העלייה והמשך קיומם אחרי העלייה

היוו שינוי במדיניות הקליטה של עין חרוד. ראה ניר, עמ' 304-305: אופנהיים, פרק ה'.

70. כידוע, תנועת גורדוניה אימצה את הרעיון של הקבוצה הקטנה: אך זה קרה שלוש עד ארבע שנים אחרי התהליך המתואר כאן. כאשר הרעיון והמונח של "הקיבוץ הגדול" שלטו ב"החלוץ". ראה ברוך בן אברם, חבר הקבוצות, תל אביב 1976 (להלן: בן אברם), עמ' 38-43. על האימוץ של רעיון הקיבוץ, ובמקביל של קיבוץ ההכשרה הקבוע, ראה ניר, עמ' 150-165: אופנהיים, פרק ז'.

71. ניר, עמ' 160-165.

72. ראה, למשל, י. בנקובר, "לשאלת הקיבוץ", העתיד, 18 (י"ג בסיוון תרפ"ה), עמ' 5:

השווה ניר, עמ' 111.

בקבוצות

ראינו כי השימוש ב"קבוצה" כמונח כוללני התגבש עוד ערב תקופת העלייה השלישית. סביר היה, כי חברי הקבוצות עצמם ידבקו במונח זה, גם כאשר התפתחו הקיבוצים והמונחים המתאימים להם. אך אין הדבר כך. בדיקת הפרוטוקולים של פגישות הקבוצות בדגניה ובמרחביה בשנת 1923 מגלה גיוון רב, הן בין אנשי הקבוצות והן בין אנשי הקיבוצים.⁷³ כאן, כמו במקומות אחרים, השתמש יצחק טבנקין ב"קיבוץ" וב"קבוצה" ככמלים נרדפות כמעט. לעומתו, יוסף ברץ הקפיד להבחין בין הקבוצה, שחייב, לבין הקיבוץ, אשר "איננו מגשים את הרעיון האמיתי של הקבוצה."⁷⁴ לעומת זאת, כמה חברים, דווקא מקבוצות קטנות, דיברו על "קיבוץ" במשמעות היחידתית ואף הכוללנית.⁷⁵

דומה כי יש כאן אתחלה פורתא של ויכוחים ופירודים בתנועה הקיבוצית, שהתגלעו והתמסדו במשך העשור הבא. בעיני ברץ, הקבוצה הייתה ונשארה הדפוס השיתופי הלגיטימי היחיד; טבנקין ראה בקיבוץ את המשכה של היצירה החברתית העיקרית של העלייה השנייה – הקבוצה; ואילו חברים כמו שאול מאירוב (אביגור) ובן ציון ישראלי הביעו כבר עתה בצורה לא מודעת את אשר אמרו במפורש בדיונים הרעיוניים בתוך חבר הקבוצות בראשית שנות השלוש שים: אין בין הקבוצה לבין הקיבוץ תהום רעיונית או מעשית, שתמנע את הצטרפותם לתנועה קיבוצית מקיפה כגון הקיבוץ המאוחד.⁷⁶

עם זאת יש להוסיף, כי ככל שהתמסד הקרע בין התנועות, כן דבקו אנשי הקבוצות יותר במונחיהם הייחודיים: "קבוצה" בהוראה ההתיישבותית (או היחידתית, במקרה של קבוצות "גורדוניה", קודם שעלו להתיישבות או להש" למת קבוצה קיימת); "תנועה קבוצתית" עבור חבר הקבוצות. אך באותה תקופה (מ'1932 ואילך) כבר היה ברור, כי מספרן הנחות של הקבוצות אינן מצדיק שימוש ב"קבוצה" כמונח כוללני. בדיונים של שנות השלושים דיברו גם אנשי הקבוצות על "איחוד התנועה הקיבוצית"; ועם הקירבה ההדרגתית בין הדפוסים החברתיים של כל התנועות נפתחה הדרך לשימוש ה"מודרני" במונח "קיבוץ" כמלה כוללנית המקובלת על כל התנועות.

73. הקבוצה, עמ' 15–43 (פגישת דגניה, מאי 1923) ועמ' 44–49 (מועצת ועדת הקבוצות, מרחביה, נובמבר 1923). יש ודאי אפשרות שהדברים לא נרשמו בדיוק נמרץ מפי אומריהם. אך עצם העובדה שיש גיוון במונחים (בעיקר בין "קבוצה" לבין "קיבוץ" על משמעויותיהם השונות) מצביעה על מאמץ מצד העורך לדייק בדיווח, ולא להגיע להאחדה סגנונית. כלל זה חל גם על פרוטוקולים אחרים המצוטטים לעיל.

74. דברי טבנקין, הקבוצה, עמ' 31, 32, 47; דברי ברץ, שם, עמ' 16, 17.

75. דברי מלחי וקריתי (קרית ענבים), שם, עמ' 21, 49; דברי בן ציון ישראלי ושאול מאירוב (כינרת), שם, עמ' 41, 46.

76. בן אברם, עמ' 98–107.

בתנועת הפועלים

עיתונות תנועת הפועלים משקפת, בדרך כלל, את השינויים שתוארו לעיל. אך יש משמעות מיוחדת למונחים המשתנים בפי כמה אישים ובפרסומי המוסדות המרכזיים של התנועה. בתקופת העלייה הרביעית המשיך ברל לצנלסון להשתמש במלה "קבוצה" במשמעותה הכוללנית. "התנועה הקבוצתית", אמר בסוף אוגוסט 1924, "מקיפה גם את הקבוצה הקטנה, גם את הגדולה והגדוד." ⁷⁷ כעבור כמה חודשים, הביע הסתייגות מהגישה הרעיונית של מנהיגי קיבוץ עין חרוד, אשר התלוננו שמנהיגי ההסתדרות הסיטו את תשומת לבם מההתיישבות הקבוצתית. המלים "קבוצה" ו"קיבוץ" מופיעות בנאומו לעתים מזומנות ובסמיכות זו לזו; אך ניתוח מדויק של הקטע מראה, כי הוא עדיין משתמש ב"קבוצה" בהוראה הכוללנית, וב"קיבוץ" בהוראה המקיפה או היחידתית. ⁷⁸ באוקטובר 1927, כשהביע את רוגזו כלפי השליחים שלא הפסיקו "לזמזם באוני בני הנעורים [...] קיבוץ, קיבוץ", הוא התייחס ליערי, לטבנקין ולעמיתיהם, שכן אנשי הקבוצות לא הצטיינו באותו להט מיסיונרי שאפיין את חברי שתי התנועות הגדולות. על כן, אין המלה "קיבוץ" מופיעה כאן בהוראתה הכוללנית, כי אין היא כוללת את הקבוצות; היא משקפת את המינוח המקובל בקיבוץ המאוחד ובקיבוץ הארצי, דהיינו את ההוראה המקיפה והיחידתית. ⁷⁹

עד כה היה שימושו של ברל במונחים עקיב וברור לחלוטין. על כן, כאשר בסוף 1933 ⁸⁰ דיבר כמעט בנשימה אחת על "השיתוף הבין-קבוצתי [...] התנועה הקבוצתית [...] שכנות [...] בין-קבוצית" (ההדגשה שלי - ה.נ.), ברור שחל שינוי. זהו הסימן הראשון להגברת כוחו הסמנטי של המונח "קיבוץ" כנגד "קבוצה"; ומגמה זו התחזקה ביתר שאת במאמריו המפורסמים מהשנים 1935 ו-1936, ⁸¹ שבהם תבע את איחודה של התנועה הקיבוצית. ייתכן שהסיבה נעוצה בשינוי שהתחולל בצורת הדיבור הרווחת עם ריבוי העולים החדשים (רובם הגדול חברי הקיבוץ המאוחד); אך ייתכן גם שיש כאן הודאה לא-מודעת

77. מבפנים, י"א (דצמבר 1924), עמ' 189.

78. ברל לצנלסון, כתבים, תל אביב תש"ו, כרך ב', עמ' 131-133. ביטויים כגון "ההתיישבות הקבוצתית" ו"המשקים הקיבוציים" מתייחסו לנקודות יישוב השייכות לקיבוצים בהוראה המקיפה.

79. שם, ג', עמ' 191 (במועצת "החלוץ", דנציג, אוקטובר 1927). השווה גם ביטוי "הפועל [...] בקיבוץ", שם, עמ' 37 (אוקטובר 1926). בנסיבות הזמן, אין ספק שהכוונה כאן לחברות ולקיבוצים הארציים.

80. שם, ז', עמ' 186. השינוי בולט במיוחד לנוכח נסיבות הנאום: במועצת חבר הקבוצות (דצמבר 1933), אחרי ההתמסדות הסופית של שלוש התנועות הקיבוציות.

81. "מכתב לחברי בדגניה", שם, עמ' 191-201; "כוחותינו הקיבוציים [...] האגף הקיבוצי", שם, עמ' 198; "התנועה הקיבוצית", שם, עמ' 201; "עורערים על המצב הקיים", שם, עמ' 259-301.

בדומיננטיות של הקיבוץ לעומת הקבוצה. מכל מקום, התמורה במינוח משקפת תמורה היסטורית מובהקת, שברל הודה בקיומה בעצם שינוי הרגליו הסמנטיים. דוד בן גוריון, לעומת זאת, אימץ את המונח "קיבוץ" מוקדם מאוד. באביב 1924, בנאומו במועצת "החלוץ" בדנציג, פתח את דבריו על הקיבוץ בהערה על "אותה שאלה, שדנים בה עכשיו בחוגי 'החלוץ': מושב וקבוצה"; אך מאוחר יותר באותו נאום אמר: "הכיבושים הגדולים [...] של הפועל העברי בארץ נעשו על-ידי הקיבוץ" "קיבוץ" ו"קבוצה" מופיעים כאן בהוראה הכוללנית. עם זאת, "קיבוץ" מופיע בקטע זה תשע פעמים, ו"קבוצה" פעם אחת בלבד. יש כאן תהליך זהה לזה שהחל אצל ברל רק כעבור תשע שנים; ולא ייפלא שב-1933, כאשר נדרש בן גוריון שוב לנושא הקיבוץ כגורם המרכזי בחיי היישוב, השתמש כמעט אך ורק במונח "קיבוץ".⁸² אין ספק שההבדל במינוח בין ברל לבין בן גוריון משקף הבדלים עמוקים בגישותיהם לקיבוץ, ובייחוד לקיבוץ המאוחד. בן גוריון המשיך לראות בקיבוץ המאוחד כלי מרכזי של ההסתדרות והמפלגה, גם בתקופה שברל חשד בו ובמנהיגיו חשד עמוק. רק ב-1938 הצטרף בן גוריון לעמדה העוינת של ברל כלפי הקיבוץ המאוחד.⁸³

לבסוף נציין את גיבושו של המינוח הקיבוצי, כפי שהופיע בפרסומים הרשמיים של ההסתדרות. בדו"חות הסטטיסטיים של ההסתדרות החקלאית, הכותרות היו כדלקמן:⁸⁴

השנה	משקים	פלוגות
1927	קבוצות	א. קיבוצים המאוחדים בקיבוץ הארצי ב. קיבוצים שאינם מאוחדים בקיבוץ ארצי
1931	הקבוצות	הקיבוצים במושבות
1935, 1936 ואילך	סה"כ המשקים הקבוצתיים המחולקים ל: א. קבוצות (של חבר הקבוצות) ב. קיבוצים (של הקה"מ והקב"א)	א. קבוצות שטרם התיישבו (של חבר הקבוצות) ב. קיבוצים שטרם התיישבו (הקה"מ והקב"א)

82. קונטרס, קצ"ג (נובמבר 1924). הודפס מחדש בספרו של דוד בן גוריון, ממעמד לעם, תל אביב תרצ"ג, עמ' ק"ב. יש להוסיף כי גם בנאום זה עדיין ניכרים שרידים של השימוש במונח הקודם. בן גוריון דיבר על "חיי הקבוצתיים" של המפעל הקיבוצי (הוראה יחידתית); אך אין ספק ש"קיבוץ" הינו דומיננטי בקטע הזה בכל מובניו.

83. ברון כנרי, קורות תדמית ההגשמה של הקיבוץ המאוחד, עבודת מ.א., אוניברסיטת תל אביב 1983, עמ' 145, 148-151.

84. ההסתדרות החקלאית ופעולותיה, תל אביב 1927, 1931; דין וחשבון לוועידה הרביעית של ההסתדרות החקלאית, תל אביב 1931; חוברות סטטיסטיות, הסתדרות הפועלים החקלאיים, 1935, 1936.

מטבלאות אלה ברור כי לקראת אמצע שנות השלושים התגבש מינוח סטנדרטי, שהיה מקובל על ציבור הפועלים כולו, ושהיה מבוסס על החלוקה לתנועות ועל התפיסה הרעיונית של כל תנועה. יש משמעות מיוחדת לכך ש"קִיבוץ" מופיע במסגרת זו בהוראה היחידתית בהתייחס לפלוגות הקיבוץ המאוחד. עובדה זו רומזת על שינוי מהותי מאז שנות העשרים. עכשיו גם חברי הקיבוץ המאוחד רואים את מקום השתייכותם הראשוני לא בקיבוץ המקיף אלא בחברתם הקרובה, על ציפיותיה להתיישבות משותפת – אף על פי שהתנועה עצמה הייתה מוכנה להעביר חברים מפלוגה לפלוגה.⁸⁵ בכך התקרב הקיבוץ המאוחד לדפוסים החברתיים של הקיבוץ הארצי ואימץ את מונחיו. מעתה החל השימוש ב"קיבוץ גדול וגדל" בהוראה היחידתית, נוסף על ההוראה המקיפה, שהייתה קיימת זה כבר.

החבורות

המלה "חבורה" הופיעה לראשונה בעיתונות הפועלים ב־1911, במאמר ב"הפועל הצעיר" על שיטת ההתיישבות של אופנהיימר. המחבר, יצחק אלעזרי-וולקני, קרא למתיישבים "חבורת המתיישבים" או "החבורה".

דומה כי המונח לא נקלט על ידי הקוראים, והוא אינו מופיע שוב במשך שלוש השנים הבאות. בראשית 1914 הופיעו סדרות מאמרים מקבילות ב"הפועל הצעיר" (מאת וולקני) וב"האחדות" (מאת שלמה קפלנסקי).⁸⁶ נקודת המוצא של שני המחברים הייתה ספר שכתב הסוציולוג ד.ו. פרייאר (D.W. Prayer, Die Arbeit – und Pachtgenossen Italiens), שיצא לאור בווינה ב־1913; שניהם ראו בקבוצות הקואופרציה היצרנית באיטליה דגם ראוי לחיקוי להתיישבות החקלאית.

בפתח מאמרו קבע וולקני שהוא משתמש ב"חבורה" במשמעות כוללנית, במקום ב"קבוצה", שהשימוש בה רווח באותה תקופה. "אני משתמש בשם 'חבורה' במקום בשם 'קבוצה' המקובל אצלנו. השם חבורה, לדעתי, מתאים יותר למושג Genossenschaft. החבורה כוללת בתוכה גם הקבוצה; בשם קבוצה

85. ניר, עמ' 303–305.

86. א. ציוני (אלעזרי-וולקני), "שיטת ההתיישבות של אופנהיימר", הפועל הצעיר, 26 במאי 1911 עמ' 3–4; "חבורות בהתיישבות", שם, 9 בינואר 1914, עמ' 3–5; 16 בינואר 1914, עמ' 3–5; 23 בינואר 1914, עמ' 3–6; שלמה קפלנסקי, "האחוות הגדולות והחבורות", האחדות, טבת תרע"ד, עמ' 2–3; "שאלת הפועלים החקלאיים והחבורות", שם, תשרי תרע"ה, עמ' 1–2.

משתמש אני במושג Gruppe.⁸⁷ בלי להתייחס במפורש לשאלת המינוח, אימץ גם קפלנסקי את המלה "חבורה" באותה משמעות. אולם הלשון העממית גברה על כוח ההמצאה של אנשי המדע וההגות, וכפי שראינו, "קבוצה" המשיכה להיות המונח הכוללני המקובל בתקופה הזאת.

צורת התארגנות זו הגיעה לשיאה בתקופת השפל של העלייה הרביעית, כאשר פועלים רבים חיפשו מפלט מהאבטלה שבערים ועבדו כשכירים במושבות. בקבוצות עבודה אלה תמכה התנועה הציונית, ורבות מהן התחברו יחד כדי ליצור חבורות, על פי המתכונת שתוארה לעיל. עם תום תקופת השפל, ועקב הפסקת התמיכה הכספית של התנועה הציונית, נעלמה התופעה הזאת – ואתה גם המונח המיוחד.⁸⁸

סיכום

במאמרו רב ההשפעה, "סמנטיקה והיסטוריוגרפיה", משנת 1953, טען ריכרד קבנר, כי בעזרת "הגיישה הסמנטית" ניתן לחקור "מצבים ומעשים [ה]מובילים [...] להתהוות ניבים חדשים, שבעצמם יכולים לא רק להביא לעשיית מעשה מסוים, אלא גם להשפיע השפעה ארוכת טווח על עמדות חברתיות; כמו כן, חקר התקפות והתפוצה של מלים וניבים מסוימים יכול להיות בעל חשיבות מכרעת בכתיבת ההיסטוריה."⁸⁹ הניתוח שלנו הדגים בזעיר אנפין את שני ההיבטים האלה של ההיסטוריה הסמנטית. הוא גילה כמה הדגשים ותהליכים שלא הובלטו דיים בנוסחים המקובלים של תולדות הקיבוץ:

1. הניתוח הסמנטי הראה, כי קבוצת ההתיישבות כדפוס מוכר ומקובל בתנועת הפועלים עוצבה בסוף שנת 1913, ולא בראשית העלייה השלישית.
2. התיאור המפורט של תהליך התגבשותם של המונחים המציינים את התנועה הקיבוצית זרק אור על תהליך עיצובם של דפוסים חברתיים חדשים בתקופת העלייה השלישית.
3. ראינו שתפיסות קיבוציות שונות משתקפות בבירור במונחים סמנטיים שונים.
4. נתגלו הדגשים אישיים מיוחדים של המשכיות רעיונית ולשונית ושל שינוי אצל אנשי העלייה השנייה – בייחוד ברל כצנלסון, יצחק טבנקין ודוד בן גוריון.

87. הפועל הצעיר, 9 בינואר 1914, עמ' 3.

88. משה בילינסון, "חבורת 'מעבר'", יודישה רונדשאו (גרמנית), 1924. התרגום מופיע בנתיבי הקבוצה והקיבוץ (בעריכת שמואל גדון), תל אביב 1958, א', עמ' 421-423. השווה ניר, עמ' 72-73, 200-201.

89. Richard Koebner, "Semantics and Historiography", *Cambridge Journal*, December 1953, p. 131; (התרגום שלי – ה.נ.).

5. הוארו כמה היבטים של הקשרים בין התנועה החלוצית בגולה לבין התנועה הקיבוצית בארץ. לעולים החלוצים נודעת חשיבות מיוחדת בהרחבה ההדרגתית של משמעות המונח "קיבוץ". מתברר שבמשך כל שנות השלושים הייתה להם תחושה בסיסית כי – מאוחדת או מפורדת – התנועה הקיבוצית הייתה אחת.

6. לבסוף, נחזור לנקודה שממנה יצאנו: הסיפור של יהודה יערי. העמדתו בהקשר ההיסטורי המדויק זורקת אור מסוים על המניעים של אנשי השומר הצעיר ב־1921 ועל יחסם לשאר התנועות הקיבוציות. היא אינה מאששת את טענת יערי לגבי ההשפעה הלא־מודעת של החסידות של התנועה הקיבוצית כולה.

כל אלה הינם פרטים, לעתים אף פרטים דקים ביותר, בתוך רצף היסטורי שקוויו הכלליים ידועים היטב. אך דווקא צירופם של פרטים ופרטי פרטים ושילובם הנכון בתוך המערכת הכוללנית מאפשרים לשרטט תמונה שלמה ומדויקת יותר של תולדות התנועה הקיבוצית.